

УДК 37.013.42+316.613.434]:[615.85:7]
DOI: 10.31499/2618-0715.2(9).2022.267351

**ВИКОРИСТАННЯ АРТ-ТЕХНІК У ПРОФІЛАКТИЦІ АГРЕСИВНОСТІ
МОЛОДШИХ ПІДЛІТКІВ У СУЧАСНИХ УМОВАХ**

Жанна Петрочко, доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи факультету психології, соціальної роботи та спеціальної освіти, Київський університет імені Бориса Грінченка

ORCID 0000-0002-4413-1243

E-mail: z.petrochko@kubg.edu.ua

Олеся Татаренко, студентка другого (магістерського) рівня факультету психології, соціальної роботи та спеціальної освіти, Київський університет імені Бориса Грінченка

ORCID 0000-0002-5806-5881

E-mail: ogatarenko.il21@kubg.edu.ua

У статті розкрито проблему профілактики агресивності молодших підлітків у викликах часу. За підсумками опитування дітей віком 11-12 років виявлено причини агресивної поведінки підлітків й узагальнено способи їх самоконтролю у випадках сильної емоції злості. Обґрунтовано, що дієвим способом попередження розвитку агресивності є арт-терапія. Виокремлено ключові переваги використання арт-терапії під час бойових дій і після їх завершення. Окреслено переваги використання в умовах війни таких арт-технік, як відеотерапія, музикотерапія, фототерапія. Розкрито актуальні моменти застосування арт-терапії в закладах загальної середньої освіти.

Ключові слова: агресивність, агресія, арт-терапія, арт-техніки, профілактика, соціальний педагог.

**USE OF ART TECHNIQUES TO PREVENT TEENAGER AGGRESSION
IN MODERN CONDITIONS**

Zhanna Petrochko, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Professor of the Department of Social Pedagogy and Social Work Faculty of Psychology, Social Work and Special Education of the Borys Grinchenko Kyiv University

ORCID 0000-0002-4413-1243

E-mail: z.petrochko@kubg.edu.ua

Olesya Tatarenko, Student of the second (master's) level, Faculty of Psychology, Social Work and Special Education of the Kyiv University named after Boris Grinchenko

ORCID: 0000-0002-5806-5881

E-mail: ogatarenko.il21@kubg.edu.ua

The article discloses the problem of younger teenagers' aggressiveness prevention in current challengeable times. The purpose of the article is to determine the benefits of using art therapy during a crisis period, as well as highlight using art techniques in the prevention of aggressiveness

among younger teenagers in general secondary education institutions. Theoretical (analysis, synthesis, systematization, generalization) and empirical (survey of children aged 11-12) methods were used to prepare the article.

The prevention of aggressiveness among younger teenagers is defined as a direction of socio-pedagogical activity, which involves a set of measures aimed at preventing, limiting, and localizing the phenomenon of aggressiveness among younger teenage children in the social environment. According to the results of the survey, the causes of aggressive behavior of teenagers were revealed (injustice; unpleasant situations and circumstances that provoke them; bullying, insults from classmates; comments from elders, teachers, parents, etc.). Methods of teenagers self-control in cases of strong angry emotions (such as conflict avoidance, communication with friends who keep spirits up, wishful thinking, relaxation, breathing techniques, constructive expression of resentment, etc.) are summarized.

It is substantiated that art techniques is an effective method of preventing rising aggression in younger teenagers. It is noted that art therapy is a multifaceted technological tool that is attractive to children and easy to use. The key advantages of using art therapy during and after armed conflicts are highlighted. It was determined that such types of art therapy as video therapy, music therapy, photo therapy, etc., have particular importance now. The specified types are characterized, the advantages of their use in war conditions are outlined. Key considerations of art therapy application in institutions of general secondary education are disclosed.

Keywords: *aggressiveness, aggression, art therapy, art techniques, prevention, social pedagogue.*

Постановка проблеми. Емоційний стан особистості залежить від багатьох зовнішніх і внутрішніх факторів, що випробовують її самоконтроль на міцність кожного дня. Сучасні умови України породжують складні випробування для усіх громадян, й особливо дітей. Війна загострила напруженість, поглибила труднощі, посилила негативні почуття та реакції. Типовим проявом таких реакції стала агресивність.

Найбільш вразливими щодо всебічної агресії є особи підліткового віку, оскільки вони залежні від найменших змін у найближчому оточенні, ситуації в країні, мають багато внутрішніх особистісних конфліктів через зміни в організмі та становлення характеру.

Розгубленість, страх, депресія, відчуття тривожності, втрати й безпорадності в кризовій соціальній ситуації (під час війни) загострили агресивність підлітків. Водночас зазначені чинники підштовхнули хлопців і дівчат до активного пошуку підтримки через комунікацію з іншими у будь-який спосіб. В умовах війни та кризових ситуаціях одним із популярних та легким у застосуванні методів профілактичної, реабілітаційної, терапевтичної, соціально-педагогічної комунікації стала арт-терапія.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Перегляд наукових публікацій останніх років засвідчує, що вивчення різних аспектів агресивності зростаючої особистості, профілактики негативних явищ в дитячому середовищі є актуальним для дослідників. Так, теоретичні аспекти агресивності як людського феномену та її особливості вивчали: С. Березка, В. Іванова, О. Мізерна, Л. Лохвицька, Т. Спіріна, І. Гайдамашко, О. Орост, К. Сергеєва, І. Смазнова та ін. Зокрема, С. Березка розкриває та класифікує основні фактори, що впливають на появу та розвиток агресивної поведінки в сучасних умовах, аналізує соціальні та психологічні детермінанти агресивної поведінки особистості [1; с. 85]. У філософсько-

правовому дискурсі висвітлює проблему агресії і толерантності у новій монографії І. Смазнова [20].

Визначаючи основним змістовим ядром свого наукового пошуку агресивність саме підлітків, К. Сергеева акцентує увагу на таких базових факторах формування агресивної поведінки осіб підліткового віку, як наявність психологічних травм, особливості стилю виховання батьками, дитячих страхів та досвід перебування або спостереження за ситуаціями насильства й агресії в сім'ї [19; с. 74]. Авторка обґрунтовує агресивну поведінку підлітків як соціально-педагогічну проблему, розкриває сучасні підходи до її вирішення. Подібну наукову позицію відстоює у публікаціях останніх років О. Орос [15]; актуальні питання впливу соціально-психологічних чинників на агресивність підлітків з адиктивною поведінкою піднімає В. Трофимчук [23].

Способи й методи попередження агресивності у підлітків досліджували: Н. Головка, Л. Гуцуляк, Н. Максимова, О. Капустюк, Л. Вольнова, О. Тулуб та ін. Зокрема, у новому посібнику Н. Головка подано сучасний погляд на загальні питання соціальної профілактики (організаційні основи, планування процесу, його форми і методи), а у статті Л. Гуцуляк описано особливості профілактики агресивної поведінки підлітків у закладах загальної середньої освіти. Зокрема, зазначено, що така профілактика є важливою умовою побудови конструктивного освітнього процесу, який повинен реалізуватися системно і комплексно [3; с. 22].

У публікаціях останніх років не залишається поза увагою роль мистецтва у профілактичній діяльності, соціальній чи соціально-педагогічній роботі загалом. Так, питання органічного поєднання наукової та творчої складової професії соціального працівника піднімає Ю. Клименко. Авторка доводить, що для ефективної роботи такий працівник на практиці має поєднувати мистецтво і науку [7; с. 28]. На здатності мистецтва змінювати життя людини, а особливо з інвалідністю, наголошують О. Кравченко та І. Молоченко [8].

Арт-терапію як одну з інноваційних психолого-педагогічних технологій у професійній діяльності соціального працівника розглядає І. Олійник [14] і Ю. Шевченко [24]. У свою чергу дослідники Л. Москальова й Л. Єрьоміна наголошують, що використання арт-технік у соціальній роботі з сім'єю є новим напрямом у діяльності фахівців соціальної сфери для профілактики, діагностики та корекції сприйняття їх клієнтів, усвідомлення ними важливості функцій своєї сім'ї та формування ціннісного ставлення до здобутків свого роду [13].

Безпосередній профілактичний вплив арт-терапії та арт-технік на агресивність та інші проблеми дітей, й зокрема підлітків, дослідники розглядають з позиції різних наук і як міждисциплінарне явище. Так, емпіричне дослідження агресивної поведінки підлітків та апробацію програми, спрямованої на подолання агресивності за допомогою засобів арт-терапії, здійснено Л. Подкоритовою, О. Гоя [16]; особливість психологічної корекції агресивності підлітків засобами арт-терапії описана Т. Дзюбою [4]; арт-терапію як засіб роботи з тривожними підлітками з неповних сімей в умовах рекреації досліджувала О. Грек [2]; психолого-педагогічний аспект застосування арт-терапії у роботі з підлітками став вектором наукових розвідок А. Сенік [18].

Беручи до уваги представлений вище науковий доробок, а також необхідність оптимізації профілактичної і реабілітаційної діяльності фахівців соціальної сфери в умовах війни, цілком актуальною є спроба на основі емпіричних досліджень підсилити аргументи позитивного профілактичного впливу арт-терапії на стан і поведінку особистості підліткового віку під час воєнних дій. Окрім цього, доцільно окреслити різні аспекти успішного використання арт-технік у роботі з учнями, які виявляють агресію.

Мета статті – визначити переваги використання арт-терапії під час кризового періоду, й особливо війни, а також розкрити актуальні питання застосування арт-технік у профілактиці агресивності молодших підлітків у закладах загальної середньої освіти.

Методи дослідження. Для досягнення поставленої мети використано такі теоретичні методи, як аналіз, синтез, систематизація, узагальнення. Окрім цього проведено анкетування, аналіз результатів якого дав змогу, з одного боку, виявити знання молодших підлітків про агресивність, наслідки прояву агресії, навички контролю поведінки й вирішення конфліктних ситуацій, а з іншого – з'ясувати, чи знайомі учасники опитування з арт-терапією, які її види знають та чи мають досвід участі в арт-терапевтичних заняттях. В анкетуванні взяли участь учні закладів загальної середньої освіти міста Києва: НВК «Школа-ліцей № 38 I–II ступенів імені В. М. Молчанова» та Школа I–III ступенів № 9. Вік респондентів – молодші підлітки (11–12 років). Загальна кількість респондентів – 46 осіб. Серед опитуваних 24 (52%) особи чоловічої статі та 22 (48%) особи жіночої статі. Результати опитування не є статистично значущими, але дозволяють виявити й описати актуальні питання досліджуваної проблеми, окреслили шляхи подальших досліджень.

Виклад основного матеріалу дослідження. Агресія – явище, реалізоване в специфічній поведінці (загрози, або заподіяння шкоди іншим) людини. Водночас агресивність – це властивість особистості, виражена в готовності до агресивної поведінки, тобто дій, які мають на меті спричинення моральної або фізичної шкоди іншим людям. Однак потрібно зауважити, що в «Енциклопедії для фахівців соціальної сфери» за редакцією І.Зверевої зазначено, що агресивність є конкретною властивістю будь-якої особистості [5, с. 307].

Факторами впливу та чинниками підкріплення агресивності особистості є: оточення, внутрішньо сімейна взаємодія, телебачення і медіа, рівень духовно-моральної культури як людини, так і суспільства, соціально-економічна ситуація тощо.

Один із основних факторів, що сприяє розвитку агресивності за межами норми, – оточення особистості. У молодшому підлітковому віці найближчим оточенням є друзі й однокласники, а з представників старшого покоління – батьки й вчителі. Відтак, оцінювання, емоційні реакції, нав'язні або набуті негативні чи позитивні установки тощо – все бере початок з сім'ї, а також зі школи, спілкування в умовах шкільного середовища, очної чи онлайн навчальної чи позанавчальної діяльності.

Мінімізувати негативні фактори і створити відповідні умови для попередження розвитку будь-якої проблеми здатна профілактика як основний напрям соціально-педагогічної діяльності. Профілактика агресивності молодших підлітків передбачає комплекс заходів, спрямованих на попередження, обмеження, локалізацію явища агресивності серед дітей молодшого підліткового віку у соціальному середовищі.

Глибше вивчити проблему профілактики агресивної поведінки підлітків в умовах закладів освіти дозволило опитування учнів 11-12 років. Так, згідно з результатами відповідей на запитання анкети, підлітки знають, що таке агресивність (12 осіб (26 %) мають уявлення, що таке агресивність, але визнають, що недостатньо; 34 особи (74 %) добре ознайомлені з феноменом агресивності). Підлітки чітко усвідомлюють наслідки прояву агресії (44 особи (95 %) сказали про це; не знають наслідків агресії 2 особи (5 %).

Причинами агресивної поведінки підлітків, на думку опитаних учнів, можуть бути:

- особистісні характеристики (особливості характеру, різкі реакції на когось чи щось, виховання);
- міжособистісні розбіжності (заздрість, суперечки, сварки, конфлікти, несумісність характерів);
- обставини (поганий настрій, стрес);
- вікові особливості (перехідний вік);
- внутрішньосімейна атмосфера (відносини з батьками, якість спілкування в родині, агресивні реакції батьків);
- навчальна діяльність (негативне оцінювання, булінг);
- комп'ютерні ігри, фільми, де персонажі проявляють агресію;
- проблеми із самоконтролем;
- психічні розлади;
- вживання алкоголю або психотропних речовин.

Переважно підлітки неодноразово бачать агресивну поведінку інших (Свідками ситуацій, в яких проявлялась агресія, були 34 особи (74 %), не були свідками подібних ситуацій – 10 осіб (22%) і сумніваються з відповіддю – 2 особи (5 %).

Тривожним є той факт, що лише 4 опитані особи зазначили, що взагалі не проявляють агресії. Натомість, часто проявляти агресію схильні 2 опитані особи (4%), рідко вдаються до агресії 36 осіб (78%).

Причинами, через які учасники опитування проявляли агресію, є: несправедливість; неприємні ситуації та обставини, що їх провокують; булінг, образи, знущання (здебільшого в школі з боку однокласників); дискусії, конфлікти, суперечки; зауваження від старших, вчителів, батьків; конфлікти з батьками в сім'ї; агресія у відповідь на агресію; комп'ютерні ігри; невдачі, коли щось не виходить.

За результатами опитування можна припустити, що у сучасних молодших підлітків загострилося відчуття несправедливості. Це можна трактувати як позитивний момент, оскільки справедливість є найвищою правовою та морально-

етичною цінністю, що гармонізує мужність, поміркованість і мудрість. Разом з цим засмучує агресивна поведінка як відповідь молодших підлітків на зауваження від старших, батьків і вчителів.

Опитані підлітки переважно знають способи самоконтролю у випадках сильної емоції злості. Серед способів, якими вони користуються, хлопці та дівчата назвали:

- уникання конфлікту («піти» від конфлікту – вийти в інше приміщення або піти на свіже повітря);
- спілкування з друзями, які піднімають настрій;
- самозаспокоєння, релаксація, дихальні техніки, самоконтроль та саморегуляція;
- конструктивне висловлення образи;
- стримування, мовчання;
- згадування настанов батьків або образу мами/тата для самозаспокоєння;
- знаходження способів конструктивного вирішення конфлікту й компромісу;
- відсторонення, відволікання;
- пропозиція взаємного вибачення;
- дистанціювання;
- музика для заспокоєння й переключення уваги.

Не зважаючи на досить широку палітру зазначених вище способів самоконтролю у випадку агресії, майже половина опитаних підлітків виявили бажання удосконалити такі вміння. Зокрема, 22 особи (48 %) хотіли б вміти краще контролювати власну поведінку, 10 (22 %) – вагаються щодо цього, 14 осіб (30 %) – не бажають удосконалювати вміння самоконтролю у разі агресії.

У пошуках оптимальних шляхів для розвитку самоконтролю особистості під час прояву агресії, на нашу думку, в сучасних кризових умовах ще більшу увагу теоретиків і практиків потрібно зосередити на арт-терапії. Термін «арт-терапія» утворений від англійських слів art – «мистецтво, майстерність» і therapy – «лікування, терапія», отож, дослівно розуміється як терапія мистецтвом. Відтак, загальноприйнятим є розуміння, що арт-терапія – технологія зцілення за допомогою творчості. Арт-техніки – це вправи, технології та методики арт-терапії, які орієнтовані на лікування, профілактику або корекцію, завдяки мистецтву.

З позиції соціальної педагогіки, основна мета арт-терапії – гармонізація внутрішнього стану людини, відновлення її здібностей знаходити оптимальні шляхи виходу з критичних ситуацій, продовження життя в стані рівноваги [14, с. 210], що є дуже важливим в умовах війни.

На основі аналізу наукової літератури і власних узагальнень нами визначено такі ключові *переваги* використання арт-терапії під час бойових дій і після їх завершення:

- здатність долати психологічний опір; створення безпечного екологічного простору діалогу між зовнішнім і внутрішнім світом людини;

- реконструкція подій за допомогою різних засобів (музика, пісок, фарба, метафоричні асоціативні карти тощо), що запускає внутрішні процеси самоцілення, активізує пошук власного шляху виходу зі складної ситуації;
- доречність використання в будь-яких (навіть тяжких) станах, серед яких внутрішні конфлікти, кризові стани, травми, втрати, психоматичні та невротичні розлади, ПТСР та інше; здатність редагувати досить складні почуття, а також деструктивні та самодеструктивні тенденції [9];
- можливість пропрацювати як внутрішні особливості, травми, переконання й установки, так і соціальні ролі, сценарії поведінки, поліпшити взаємодію в різних сферах соціальних взаємовідносин (сім'я, школа, друзі, робота і т. д.) [13];
- екологічність (найбільш «м'який» метод, яким складно зашкодити людині);
- застосування з різною метою (діагностика, корекція, профілактика, реабілітація);
- комфортність самопочуття людини в процесі арт-терапевтичного заняття, захищеність [21];
- можливість стимулювання позитивних емоцій, творчого задоволення; відчуття успіху;
- спосіб невербально передати те, що складно описати словами;
- відсутність вікових обмежень у використанні;
- доступність матеріалів для арт-технік;
- засіб зближення людей, високий позитивний емоційний ресурс колективної дії тощо.

Неабиякий «зцілювальний» вплив арт-терапія має на підлітків. «Використання ресурсів арт-терапії дозволяє ефективно впливати на становлення емоційно-вольової сфери підлітка, формує адекватну самооцінку в міжособистісних комунікаціях, спонукає до подальшого розвитку компенсаторних властивостей збережених функціональних систем та покращує соціальну адаптацію підлітків». Відтак, арт-практики дозволяють в особливій символічній формі реконструювати травмуючу ситуацію, зокрема події під час воєнного стану, і трансформувати її за допомогою творчих ресурсів підлітка [4; с. 34].

Результати опитування молодших підлітків показали, що вони переважно знайомі з технологією арт-терапії та арт-техніками (40 осіб (87 %) сказали про це, не знайомі з арт-терапією 10 осіб (22%).

Половина опитаних (26 осіб чи 56 %) вказали, що в їхній школі проводилися заходи з попередження агресивності та вирішення конфліктів. Найбільш відомими видами арт-терапії для опитаних підлітків є (від найбільш до найменш відомих): відеотерапія (32 особи), музикотерапія (30 осіб), танцювальна терапія (26 осіб), ігротерапія (24 особи), бібліотерапія (22 особи), глинетерапія (16 осіб), пісочна терапія (14 осіб), маскотерапія (12 осіб), казкотерапія (12 осіб), фототерапія (12 осіб), артсінтезтерапія (12 осіб), ізотерапія (10 осіб), драматерапія (10 осіб), кольоротерапія (10 осіб), лялькотерапія (8 осіб), етнотерапія (8 осіб), анімаційна терапія (6 осіб), мандалатерапія (6 осіб).

У кризових умовах, спричинених війною, особливого значення набувають такі види арт-терапії, як відеотерапія, музикотерапія, фототерапія тощо.

Відеотерапія – зараз одним із найбільш поширених видів арт-терапії, головне завдання якого перегляд відеоматеріалів та їх обговорення. Під час відеотерапії використовуються повчальні фільми, тематичні відеоматеріали, мультфільми тощо. Основними характеристиками відеотерапії є:

- можливість використання в режимі онлайн (навчання, проведення занять чи інших заходів);
- великий спектр вибору тематики відео або фільмів, що дає змогу підібрати певний смисловий посил для реалізації мети заняття;
- підвищена зацікавленість й активність підлітків, адже ця вікова категорія завжди має власну думку на будь-яку тему чи нову сприйняту інформацію, їм важливо висловитися та бути почутими.

Застосовуючи відеотерапію, доцільно звернути увагу на необхідність ретельного відбору теми, сюжету, подій відео або фільмів, які плануються на занятті, щоб мінімізувати інтенсивність драматичних моментів в них. Це пов'язано з фактором триггеру (випадково викликане повторне переживання травматичних подій), якого не можна допустити. Болісні переживання й події, які спричиняє війна в Україні, можуть по-різному відкладатися в підсвідомості підлітків, що важливо врахувати і не допустити відверто гострих демонстрацій воєнних дій та емоційно тяжких переживань головних героїв.

Музико-терапія під час війни допомагає подолати психологічний захист, пережити катарсис, сприяє редагуванню почуттів, полегшує формування нових установок. Зараз, як ніколи, є великий вибір сучасних, яскравих пісень патріотичного оптимістичного змісту, які залюбки вчать і співають підлітки.

У порівнянні з іншими напрямками фото-терапія доволі нова у сфері арт-терапевтичних технік. Під час тривожних подій, пов'язаних із війною, вона дозволяє підлітку створювати знімки, які відображають його емоційний стан, а також може допомогти сприйняти свою особистість по-новому завдяки перенесенню в події чи умови, що не мали місця. За допомогою фото чи слайдів є змога вирішити низку психолого-педагогічних проблем, оскільки фото-терапія дозволяє підлітку зрозуміти власний спосіб сприйняття оточуючої реальності [14, с. 211].

На жаль, опитування показало, що не знайомі з арт-терапією досить багато сучасних підлітків (Наголосимо, до анкетування були запрошені учні столичних шкіл). Зокрема, ніколи не були залученими до занять з арт-терапії 34 (74 %) молодших підлітків, не проводились заняття з арт-терапії в школі у 36 (78 %) опитаних респондентів. Такі результати спонукають до пошуку відповідей на запитання щодо: переліку спеціалістів, які можуть ефективно проводити заняття з використанням арт-терапевтичних технік, а також причин повільного впровадження арт-терапії у закладах освіти.

Для вирішення зазначеної ситуації для активного і результативного застосування арт-терапії в закладах загальної середньої освіти потрібно брати до уваги наступне:

- головним гарантом успішного впровадження арт-технік є різнобічне зацікавлення учнів творчими заняттями шляхом демонстрації кращих практик, запрошення фахівців арт-терапії для проведення майстер-класів, організації фестивалю арт-терапії чи ярмарки арт-технік тощо;

- залучення до арт-занять батьків, членів сімей, родин сприяє кращій взаємодії, взаєморозумінню представників різних поколінь, а також стимулює батьків підтримувати бажання учнів брати участь в різних арт-терапевтичних заняттях;

- у сучасних умовах виправданим є вибір арт-технік, які можна застосовувати у режимі онлайн;

- соціальним педагогам закладу загальної середньої освіти, іншим фахівцям, які проводять заняття з арт-терапії, важливо відчувати сучасні тенденції, зміни, актуальну тематику занять, удосконалювати власні навички комунікації з підлітками;

- необхідно постійно поповнювати і оновлювати арт-інструментарій згідно з викликами часу, створювати кейси сучасних арт-творів, які модні, цікаві і зрозумілі для підлітків;

- важливо своєчасно здійснювати профілактичну діяльність за допомогою арт-терапії задля первинного попередження розвитку агресивності підлітків.

Висновки дослідження і перспективи подальших розвідок. Враховуючи глобальні політичні й соціальні фактори сьогодення, війну в Україні, трансформацію сприйняття й свідомості населення, є підстави стверджувати, що агресивність нині проявляється в поведінці представників майже усіх вікових груп. Стреси, чутливість, болісне переживання подій війни, втрати, психологічні травми – все це підґрунтя розвитку агресивності, й зокрема у молодших підлітків. Ефективна профілактика агресивності особистості підліткового віку має опиратися на причини агресивності та володіння підлітком методами самоконтролю у разі сильної емоції злості.

Арт-терапії – дієвий спосіб попередження розвитку агресивності молодших підлітків. Доцільно активніше застосовувати арт-терапію у закладах освіти, оскільки вона приваблива для дітей, переважно проста, має низку переваг у застосуванні під час бойових дій і після їх завершення. Відеотерапія, музикотерапія, фототерапія та інші види є нині найбільш результативними, популярними і доступними для молодших підлітків.

Перспективи подальших досліджень: розробка різних моделей використання арт-терапії в закладах освіти, вивчення можливостей та способів застосування арт-терапевтичних технік онлайн, обґрунтування оптимальних умов підвищення професійної компетентності фахівців соціальної сфери, соціальних педагогів щодо використання арт-терапії відповідно до потреб дітей та сімей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Березка С. В. Причини та види агресивної поведінки особистості. *Молодий вчений*. 2017. № 9. С. 85–89.

-
2. Грек О. М. Арт-терапія як засіб роботи з тривожними підлітками з неповних сімей в умовах рекреації. Інноваційні арт-терапевтичні технології: матеріали I Всеукр. наук. інтернет-конф. Переяслав-Хмельницький, 2019. С. 32–35.
 3. Гуцуляк Л. Профілактика агресивної поведінки підлітків у закладах загальної середньої освіти: Теоретичний аспект. *Ввічливість. Humanitas*, 2022. № 1. С. 22–28, doi: <https://doi.org/10.32782/humanitas/2022.1.4>
 4. Дзюба Т. М. Психологічна корекція агресивності підлітків засобами арт-терапії. *Pedagogy and Psychology in the Modern World: Interaction Vectors*. 2021. URL: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-078-0-7>
 5. Енциклопедія для фахівців соціальної сфери / за ред. І. Д. Звереві. Київ, Сімферополь : Універсум, 2012. 536 с.
 6. Журавель Т. В. Соціальна профілактика як напрям соціальнопедагогічної діяльності. Соціальна педагогіка : навч. посібник / за заг. ред. О. В. Безпалько, Київ : Академвидав, 2013. С. 85–101.
 7. Клименко Ю. Професія соціального працівника: творча та наукова складові. *Соціальна робота та соціальна освіта*. 2019. Вип. 2. С. 19–28.
 8. Кравченко О., Молоченко І. Мистецтво змінює життя: досвід роботи міжнародного художнього симпозиуму-плєнеру осіб з інвалідністю «Мистецтво без обмежень». *Соціальна робота та соціальна освіта*, Умань, 2020. Вип. 2 (5). С. 76–83.
 9. Куб'як Н. Арт-терапія як засіб реабілітації дітей та підлітків, які постраждали від насильства. Дитинство без насилля: суспільство, школа і сім'я на захисті прав дітей: збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції (ТНПУ) 29–30 квітня, 2014, Тернопіль : Стереарт. С. 556–558.
 10. Ляц О. П. Психологічна профілактика агресивних проявів в учнів професійно-технічних навчальних закладів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія». Київ, 2006. 20 с.
 11. Мазоха І. С. Індивідуально-психологічні особливості агресивності особистості : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.01 «Загальна психологія, історія психології». Одеса, 2008. 19 с.
 12. Моргай Л. А. Соціальна профілактика девіантної поведінки в молодіжному середовищі закладу вищої освіти. *Ввічливість. Humanitas*. 2022. Вип. 1. С. 87–92.
 13. Москальова Л., Єрьоміна Л. Формування готовності майбутніх соціальних працівників до роботи з сім'єю: тренінг з використання арт-технік. *Ввічливість. Humanitas*, 2022. Вип. 2 (7). С. 134–141.
 14. Олійник І. В. Арт-терапія як одна з інноваційних психолого-педагогічних технологій у професійній діяльності соціальних працівників. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Серія 5 : Педагогічні науки : реалії та перспективи. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2018. Вип. 61. С. 208–213. URL: <http://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/23790>
 15. Орос О. Б. Агресивна та насильницька поведінка серед дітей підліткового віку. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*, 2018. № 2 (38). С. 90–96. URL: <http://ela.kpi.ua/handle/123456789/27344>
 16. Подкоритова Л. О., Гоя О. В. Подолання агресивної поведінки підлітків засобами арт-терапії: емпіричне дослідження. *Теорія і практика сучасної психології*, 2019. № 6, т. 2. С. 105–111.
 17. Полторак Л. Арт-терапевтична методика «Я в соціумі» в діяльності соціальних працівників: можливості та напрями використання. Соціальна робота: становлення, перспективи, розвиток: матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції, 5–6 червня 2020 р. Львів : ЛДУ БЖД. 2020, С. 184.
 18. Сенік А. М. Психолого-педагогічний аспект застосування арт-терапії у роботі з підлітками. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*, 2020. № 69. С. 132–135.
-

19. Сергеева К. В. Профілактика агресивної поведінки підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.05 / Київський унів. ім. Бориса Грінченка. Київ, 2016. 368 с.
20. Смазнова І. С. Агресія і толерантність: філософсько-правовий дискурс : монографія. Одеса : Фенікс, 2019. 378 с.
21. Сорока О. Арт-терапевтична програма реабілітації дітей, які опинились у складних життєвих обставинах. *Науковий вісник МНУ імені А. О. Сухомлинського*. Педагогічні науки. 2016. № 4 (55). С. 184–188.
22. Спіріна Т. П., Ситник М. М. Агресивна поведінка підлітків: причини й наслідки. Theoretical and applied aspects of sustainable development: Monograph. Publishing House of Katowice School of Technology. Katowice, 2020. С. 190–194.
23. Трофимчук В. В. Соціально-психологічні чинники агресивності підлітків з адиктивною поведінкою. *Проблеми сучасної психології*. 2020. № 2 (18). С. 154–161.
24. Шевченко Ю. А. Арт-терапія як засіб впливу на особистість в кризових ситуаціях. *Актуальні проблеми державного управління, педагогіки та психології*. 2015. Вип. 1. С. 14–16.

REFERENCES

1. Berezka, S. V. (2017). Prychyny ta vydy ahresyvnoi povedinky osobystosti. *Molodyi vchenyi*. 9. 85–89. [in Ukrainian].
2. Hrek, O. M., & Hrek, E. N. (2019). Art-terapiia yak zasib roboty z tryvozhnymy pidlitkami z nepovnykh simey v umovakh rekreatsii. *Innovatsiini art-terapevtychni tekhnologii: materialy I Vseukr. nauk. internet-konf. Pereiaslav-Khmelnitskyi*. 32–35. [in Ukrainian].
3. Hutsuliak, L. (2022). Profilaktyka ahresyvnoi povedinky pidlitkiv u zakladakh zahalnoi serednoi osvity: teoretychnyi aspekt. *Vvichlyvist. Humanitas*, 1, 22–28, doi: <https://doi.org/10.32782/humanitas/2022.1.4> [in Ukrainian].
4. Dziuba, T. M. (2021). Psykholohichna korektsiia ahresyvnosti pidlitkiv zasobamy art-terapii. *International scientific and practical conference: Pedagogical and correctional pedagogy*. (May 28–29), Publishing House «Baltija Publishing». Wloclawek. [in Ukrainian].
5. Entsyklopediia dlia fakhivtsiv sotsialnoi sfery (2012) / za red. I. D. Zvierievoi. Kyiv, Simferopol : Universum. [in Ukrainian].
6. Zhuravel, T. V. (2013). Sotsialna profilaktyka yak napriam sotsialno-pedahohichnoi diialnosti. *Sotsialna pedahohika : navch. posibnyk / za zah. red. Bezpalko, O. V.* Kyiv : Akademvydav. 85–101. [in Ukrainian].
7. Klymenko, Yu. (2019). Profesiia sotsialnoho pratsivnyka: tvorcha ta naukova skladovi. *Sotsialna robota ta sotsialna osvita*. 2. 19–28. [in Ukrainian].
8. Kravchenko, O., & Molochenko, I. (2020). Mystetstvo zminiue zhyttia: dosvid roboty mizhnarodnoho khudozhnoho sympoziumu-pleneru osib z invalidnistiu «Mystetstvo bez obmezhen». *Sotsialna robota ta sotsialna osvita*. 2 (5). 76–83. [in Ukrainian].
9. Kub'iak, N. (2014). Art-terapiia yak zasib rehabilitatsii ditei ta pidlitkiv, yaki postrazhdaly vid nasylstva. *Dytynstvo bez nasyllia: suspilstvo, shkola i sim'ia na zakhysti prav ditei: zbirnyk materialiv Mizhnarodnoi naukovopraktychnoi konferentsii (TNPU)*. 29–30 kvitnia. Ternopil. 556–558. [in Ukrainian].
10. Liashch, O. P. (2006). Psykholohichna profilaktyka ahresyvnykh proiaviv v uchniv profesiinotekhnichnykh navchalnykh zakladiv : avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. psykhol. nauk : 19.00.07 «Pedahohichna ta vikova psykholohiia». Kyiv. [in Ukrainian].
11. Mazokha, I. S. (2008). Indyvidualno-psykholohichni osoblyvosti ahresyvnosti osobystosti : avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. psykhol. nauk: 19.00.01 «Zahalna psykholohiia, istoriia psykholohii». Odesa. [in Ukrainian].
12. Morhai, L. A. (2022). Sotsialna profilaktyka deviantnoi povedinky v molodizhnomu seredovyskhi zakladu vyshchoi osvity. *Vvichlyvist. Humanitas*. 1. 87–92. [in Ukrainian].

13. Moskalova, L., Yeromina L. (2021). Formuvannia hotovnosti maibutnikh sotsialnykh pratsivnykiv do roboty z sim'ieiu: treninh z vykorystannia art-tekhnik. *Vvichlyvist. Humanitas. 2 (7)*. 134–141. [in Ukrainian].
14. Oliinyk, I. V. (2018). Art-terapiia yak odna z innovatsiinykh psykhologo-pedahohichnykh tekhnolohii u profesiinii diialnosti sotsialnykh pratsivnykiv. *Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova. Seriiia 5 : Pedahohichni nauky : realii ta perspektyvy. 61*. 208–213. URL: <http://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/23790> [in Ukrainian].
15. Oros, O. B. (2018). Ahresyvna ta nasylnytska povedinka sered ditei pidlitkovoho viku. *VISNYK NTUU «KPI». Politolohiia. Sotsiolohiia. Pravo. 2 (38)*. 90–96. [in Ukrainian].
16. Podkorytova, L. O., & Hoia, O. V. (2019). Podolannia ahresyvnoi povedinky pidlitkiv zasobamy art-terapii: empirychno doslidzhennia. *Teoriia i praktyka suchasnoi psykhologii. 6 (2)*. 105–111. [in Ukrainian].
17. Poltorak, L. (2020). Art-terapevtychna metodyka «Ia v sotsiumi» v diialnosti sotsialnykh pratsivnykiv: mozhyvosti ta napriamy vykorystannia. *Sotsialna robota: stanovlennia, perspektyvy, rozvytok: materialy V Mizhnarodnoi nauково-praktychnoi konferentsii, 5–6 chervnia*. Lviv : LDU BZhD. 184. [in Ukrainian].
18. Senyk, A. M. (2020). Psykhologo-pedahohichnyi aspekt zastosuvannia art-terapii u roboti z pidlitkami. *Pedahohika formuvannia tvorchoi osobystosti u vyshchii i zahalnoosvitnii shkolakh, 69*, 132–135. [in Ukrainian].
19. Serheieva, K. V. (2016). Profilaktyka ahresyvnoi povedinky pidlitkiv u tsestrakh sotsialno-psykhologichnoi reabilitatsii: (dys. ... kand. ped. nauk). Kyivskiy univ. im. Borysa Hrinchenka. Kyiv, Ukraina. [in Ukrainian].
20. Smaznova, I. S. (2019). Ahresiia i tolerantnist: filosofsko-pravovyi dyskurs : *monohrafiia*. Odesa : Feniks. [in Ukrainian].
21. Soroka, O. (2016). Art-terapevtychna prohrama reabilitatsii ditei, yaki opynylys u skladnykh zhyttievyykh obstavynakh. *Naukovyi visnyk MNU imeni A. O. Sukhomlynskoho. Pedahohichni nauky. 4 (55)*. 184–188. [in Ukrainian].
22. Spirina, T. P., & Sytnyk, M. M. (2020). Ahresyvna povedinka pidlitkiv: prychny u naslidky. *Theoretical and applied aspects of sustainable development: Monograph*. Publishing House of Katowice School of Technology. (s. 190–194). Katowice. [In English].
23. Trofymchuk, V. V. (2020). Sotsialno-psykhologichni chynnyky ahresyvnosti pidlitkiv z adyktivnoiu povedinkoiu. *Problemy suchasnoi psykhologii. 2 (18)*. 154–163. [in Ukrainian].
24. Shevchenko Yu. A. (2015). Art-terapiia yak zasib vplyvu na osobystist v kryzovykh sytuatsiakh. *Aktualni problemy derzhavnoho upravlinnia, pedahohiky ta psykhologii. 1*. 14–16. [in Ukrainian].